

Beke József: *Bánk bán szótár. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete.* Szerk. Balázs Géza. Anyanyelvapolók Szövetsége–Inter. Budapest, 2019, 375 lap

A *Bánk bán* helye a magyar kultúrában

Az Erdélyi Múzeum 1814-ben írta ki azt a drámapályázatot, amelyre Katona József kecskeméti jogász beadta a *Bánk bánt*. Nemhogy díjat nem kapott, meg sem említették művét az eredményhirdetéskor (Gintli 2010: 415). A kortársak később sem értékelték, valószínűleg azért, mert „a *Bánk bán*ban megszólalt egy magyar valóság, ami száz évben egyszer szokott csak megszólalni” (Szerb

1978: 294), és ez szinte megrémítette a kortárs befogadót. Szerb Antal szerint „egy [magyar dráma] sincs, amelyben a drámai nyelv annyira a végsőkig feszült indulatok nyelve volna” (Szerb 1978: 297). A mű befogadástörténete több fordulatot is tartalmaz, mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a 19. század második felétől folyamatosan nemzeti drámánkként tartjuk számon. A *Bánk bán* „nem csupán az 1810-es évek legfontosabb magyar drámai alkotása, hanem az egész magyar drámatörténet egyik csúcsa” (Gintli 2010: 423).

A *Bánk bán* ugyan egy 13. század eleji magyar történelmi eseményt vonultat fel, a szereplők és az üzenetei már a 19. század emberét szólítják meg, és bizony a dráma több ezer előadásának (a *Színházi adattár* szerint, 124 színházi bemutatót élt meg, www.oszmi.hu) története – egyaránt beleivódott a *Bánk bánról* alkotott képünkbe – gondoljunk akár az 1848. március 15-i, akár több kőszínházunk felavató előadására. Nem is beszélve a mű adaptációjával készült leghíresebb operánkról, Erkel Ferenc *Bánk bánjáról* (szöveg: Egressy Béni, bemutató: 1861), amelynek „Hazám, hazám, te mindenem!” refrénú áriája belopta magát a generációk szívébe (Balassa-Gál 1959: 437, 439).

Nincs magyar ember, aki ne érintkezne élete során akár többször is a *Bánk bánnal*: először a középiskolában a magyar- és énekórákon, majd később a színházban vagy az operában. A Katona József-dráma nélkül ma már a magyar kultúra elképzelhetetlen.

A *Bánk bán* szótár második kiadásának aktualitása

A *Bánk bán* Katona József által véglegesített változata 1819-ben, azaz kétszáz éve készült el. Nem véletlenül érezte úgy az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport (Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ), hogy Beke József 1991-es *Bánk bán szótára* (rövidítve: *BBSz.*) megérett egy második, átdolgozott kiadásra. A Katona József-i alkotás időszerűsége újra és újra előtér, „bizonyos értelemben még ma is újráfelfedezésre vár” (Gintli 2010: 423). Egy ilyen felfedezésben segítheti a befogadót – legyen az irodalomtudós, magyartanár, középiskolás, színházcsináló vagy érdeklődő olvasó – a dráma szókincsét feldolgozó *Bánk bán szótár*.

Beke József kecskeméti nyugalmazott magyartanár vállalkozott arra a feladatra, hogy huszonnyolc éve született (kevés példányban megjelent és ma már beszerezhetetlen) szótárát újra előveszi, leporolja, és a modernebb szótárkészítési eljárásokkal átdolgozza. Beke tanár úr levelezésünkön így írt a *Bánk bán* tanításának élményéről: „*Bánk bánnal* én is másodikok középiskolásként találkoztam először, azután pedig mindig mindig második osztályban tanítottam, mégpedig a karácsony előtti időszakban. Éppen ezért szaloncukorral a zsebemben mentem az órákra, és aki tudott például a Tiborc panaszából részletet, kapott a cukorból. Némely osztályaimmal pedig elmentünk Katona szülőházába, és ott tartottuk az órát.”

Az író szótárak

Az irodalom- és a nyelvtudomány határán álló írói szótárak készítése régre visszanyúlik. Első magvai az irodalomtanításban keresendők: Lehr Albert középiskolai tanár 1880-ban magyarázatokkal látta el Arany János *Toldiját* (Balázs Géza előszava a *BBSz.*-ban: Balázs 2019: 12). Az első magyar írói szótár – nyugati mintákat is figyelembe véve –, a *Toldi-szótár* több mint száz évvel később született meg Pásztor Emil munkájaként (1986). Két évvel ezelőtt, Arany János születésének bicentenáriumaára jelent meg Beke József tanár úr – terjedelemben legnagyobb munkája –, a háromkötetes *Arany-szótár* (Beke 2017). Egy tanulmány összegyűjtötte az akkor meglévő írói szótárakat. A *Toldi*, Petőfi Sándor, Juhász Gyula, Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály, Zrínyi Miklós és Radnóti Miklós költői szókincsét feldolgozó szótárak sorába érkezett az *Arany-szótár* (Pölcz 2017: 259). A *Bánk bán szótár* – a *Toldi-szótárral* együtt – annyiban különbözik a többitől, hogy nem egy életművet, hanem egy konkrét alkotás szókészletét dolgozza fel. Hozzá kell tenni, hogy a *Bánk bán* szinte kimeríti Katona József életművét.

Az *Arany-* és a *Bánk bán szótár* mellett a *Zrínyi-* és a *Radnóti-szótár* is Beke József munkái, a kecskeméti magyartanár tehát igen nagy rutinnal rendelkezik az írói szótárak készítése terén. Ezen írói szótár célja, hogy „sajátos eszközeivel közelebb hozza sokat vitatott nagy nemzeti drámánkat

a kései olvasókhöz, nézőkhöz: a művet elemeire, szavakra bontva segítse a régies kifejezésmód megértését, s egyben adatokat szolgáltatasson a dráma szókincséről” (BBSz.²: 17).

A *Bánk bán* nyelve

A *Bánk bán* megjelenésekor a korszak vezető írói-költői a nyelvezete miatt nem fogadták el. Jó pár évtizeddel később Gyulai Pál azt írta róla, hogy a drámaíró a nyelvújítás harcaiban „semminemű párthoz sem tartozott [...] Katona erőre, rövídségre, s az egyéni legfinomabb árnyalatokat is kifejező jellemzetességre törekedett, inverziós, szaggatott s éppen ezért olykor homályos is” (idézi Orosz László a BBSz.¹ előszavában, Orosz 1991: 5). Orosz szerint Katona nyelvének megítélése sokat változott, ám még távolabb került az időben tőlünk, ezért a *Bánk bán* „nyelvi magyarázatra szorul” (BBSz.¹ előszó, Orosz 1991: 5). Balázs Géza úgy véli, hogy a dráma nyelvezete „archaikus, bizony nem gyors olvasásra, átfutásra van szánva [...] A *Bánk bán* nyelvezete nem nehézkés és nem állítja különleges feladat elé az olvasóját” (Balázs 2019: 11). Katona nem kedvelte a neologizmusokat, az archaikus szavakat annál szívesebben használta. Nem használta az ikes igeragozást, viszont használta az elbeszélő múlt időt. Emellett jellemző – sok drámához hasonlóan – a szórend sajátossága és a névmási utalások összetettsége (Balázs 2019: 11). A *Bánk bán* „befogadóbarát” nyelvének megteremtésének érdekében Illyés Gyula (1976) és Nádasy Ádám (2018, 2019) is próbálkozott a szöveg átdolgozásával, „magyarról magyarra fordításával” (Balázs 2019: 14). Nádasy (2018) erről így szól: „A fordítás során dramaturgiai változtatásokat nem végeztem, célom csupán Katona szövegének érthetővé tétele volt. Munkám tehát nem átdolgozás; célja különbözik Illyés Gyula 1976-os ún. »átigazításától«, amely magát a szöveget kevésbé modernizálta, viszont számos helyen kisebb-nagyobb tartalmi változtatásokat eszközölt, néhol húzott vagy átszabta a darabot.”

A *Bánk bán* szótár második kiadása

Az első és a második kiadás közötti különbségeket nem Beke József magyarázataiban kell keresni, bár több esetben bővebb, a dráma egészére kitekintő szóértelmezéseket találhatunk. Az első kiadás még cédulázással, míg a második gépi megoldással készült, így a betűhibák száma minimálisra csökkent. Az egy-egy címszóhoz tartozó idézetek is gyarapodtak, illetve a szerző a helyesírás jelenlegi szabályaihoz igazította az előző kiadást. A címszavak csoportosítása, egy-egy címszó közötti utalások is át lettek dolgozva (BBSz.²: 30–1).

A szótár korpuszát az Orosz László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás adja (1983). Összesen 2900 címszót tartalmaz, amelyből 395 (azaz a címszavak 13%-a) nem szerepel *A magyar nyelv értelmző kéziszótár*ban (BBSz.²: 21), ez is mutatja azok mai nyelvhasználatból való kikopását. Pár példa a szótár címszavaiból:

A *köntös* címszónál jól látható, hogy egy sokszor előforduló szó milyen sok jelentéssel bír. Ez esetben a hét előforduláshoz öt jelentésváltozat társul.

köntös ~ **Köntös** 7 fn /6~1/

*1 (rég, vál) 'kabátszerű felsőruha' Hogy álla ottan Endre, hátul egyj / szegletben ... 's te Bánk / a' köntösét rántád, hogy előbbre mennyen **P** 2:175; ... nekünk pedig nincs egyj jó köntösünk, / mellyben magát az ember egyj becses / Véd-szent előtt mutathatná-meg a' / templomban **T** 3:210 // Oh / a' *Nemzet!* – a' hány Fő, szint'annyi Ész. – / Kényes Becsülete, mint a' Köntöse (hsl, gúny) **P** 1:136;

*2 (átv) 'ruházat mint a vallási hovatartozás jele': – no mennyetek haza / tehát, 's vegyétek fel magatokra a' / Töredelmeknek köntösét, ha ez vétek... (gúny) **P** a Bleneknek 2:56 Vö. töredelmes

*3 (átv) 'ruházat mint a nemzeti hovatartozás jele' [P] nem gonoszságért gyűlöl; hanem / azért, mivel Más más köntöst visel **B** 2:308

*4 (átv, ritk) 'vmely gondolat megfogalmazása, formája': Saját Eszünket, 's Akaratunkat, a' / legostobább köntösben is annyira / szenté teremteni, hogy azt egyj egész / ország imádjá... **G** 4:108

*5 (átv, ritk) *vki halandóságának ~e*: 'testi valósága; földi léte': Egyj / ménkő csapás ugyan letépheti / róllam Halandóságom' köntösét; de / Jóhíreket ki nem törölheti (metaf) **B** 1:593 Vö. álköntös

A *palást* esetében egy állandósult szókapcsolattal találkozhatunk, amelynek megértése igen nehéz lenne Beke József magyarázata nélkül.

palást 1 fn

SZ (átv) 'bő, köpenyforma ruhadarab': Ha! Más / oldalra a' palástal Biberách [= fordíts köpönyeget, vagyis állj át B oldalára!] **Bi** 1:335 /Vö. KrK. 452/

A *Bánk bán* egyik leghíresebb, szentenciaszerű mondata a Bánk szájából hangzik el a dráma végén: „Nincs a' Teremtésben vesztes csak én!“. E közismertség miatt kiemelem a *vesztes* címszót is.

vesztes 2 fn

'az, aki súlyos erkölcsi kárt szenved': Nincs a' Teremtésben vesztes csak én! **B** 5:390 + **E** 5:438

Rövidítések jelentése: B = Bánk; Bi = Biberách; E = Endre; G = Gertrudis; P = Petur; T = Tiborc; Krk. = kritikai kiadás; SZ = szólás, közmondás vagy szólásszerű kifejezés.

A szótár utolsó oldalain pontos statisztikai adatokat vonultat fel a szerző. Így mutatja a szavak gyakorisági sorrendjét is (*BBSz.*²: 345):

1	a'~az	744	névelő
2	nem	277	határozószó
3	az	224	névmás
4	hogy	193	kötőszó
5	is	180	kötőszó
6	s	175	kötőszó
7	és	170	kötőszó
8	egy	160	névelő
9	ez~e'	158	névmás
10	csak	152	határozószó
11	de	122	kötőszó
12	Melinda	111	főnév
13	oh	110	indulatszó
14	én	106	névmás
15	van	106	ige

A fenti táblázatból kiderül, hogy az alapszófajok közül elsőként (a 12. helyen) a drámában sokszor megszólaló és sokat említett *Melinda* szerepel, majd igeeként a létige követi (meglepően hátul, a 15. helyen).

Egy másik táblázat a címszavak előfordulási arányát veszi számba (*BBSz.*²: 374): a korpusz közel 60%-át egyszer előforduló szavak adják, a kétszer előforduló aránya 15%, a 10-szer 0,7%, a 10-nél többször felbukkanóké azonban 7%.

Beke József a címszavak számát kezdőbetűjük és szófajuk szerint is összegyűjtötte (*BBSz.*²: 375): a 962 főnév, a 780 ige és a 364 igenév vezeti a sort. A kezdőbetűk közül az E, É (340), az M (324) és a K (291) tartozik a leggyakoribbak közé.

Összegzés

Beke József *Bánk bán* szótárának második kiadásával frissült a magyar írói szótárak sora. Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport érthető okból „nyelvstratégiai” céllal jelenteti meg ezeket a szótárakat, amelyek a magyar nyelv írói szókészletének megkerülhetetlen adattárai. A dráma utolsó változatának 200. születésnapjára készült kötet kiváló kelléke lehet a magyarázóknak, de emellett a művelődni vágyó olvasót is megszólítja. A Nagykőrösön nevelkedett Beke tanár úr nem véletlenül idézi Arany Jánost a *Bánk bán* kapcsán (BBSz.²: 17): „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni.” Beke tanár úr munkája kapcsán pedig azt mondhatjuk, „[k]ülönleges teremtő tehetség volt ezé a Bekéé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással” – szótárt készíteni. A *Bánk bán* szótár megkerülhetetlen lesz a korunk és a jövő irodalmárai, magyartanárai számára, és talán remélhetjük, hogy közelebb hozza a mai és holnapi diákokhoz egyik legszebb nemzeti drámánkat.

SZAKIRODALOM

- Balassa Imre – Gál György Sándor 1959. *Operák könyve*. Nyolcadik kiadás, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- Balázs Géza 2019. Előszó a második kiadáshoz. In: BBSz. 2: 11–5.
- BBSz.¹ = Beke József 1991. *Bánk bán szótár*. Katona József Társaság, Kecskemét.
- BBSz.² = Beke József 2019. *Bánk bán szótár. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete*. Szerk. Balázs Géza. Anyanyelvápolók Szövetsége–Inter, Budapest.
- Beke József, 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete*. I–III. kötet. Anyanyelvápolók Szövetsége–Inter, Budapest.
- Gintli Tibor főszerk., 2010. *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám, 2018. Katona József Bánk bánjának mai magyar fordítása. *Irodalmi Jelen*, 2018. május. Letöltve: <https://www.irodalmijelen.hu/2018-maj-28-1711/nadasdy-adam-katona-jozsef-bank-banjanak-mai-magyar-forditasa> (Utolsó letöltés: 2019. 02. 16.)
- Nádasdy Ádám [2019] *Bánk bán*. [Megjelenés alatt.]
- Orosz László, 1991. Előszó. In: BBSz. 1: 5.
- Pölcz Ádám 2017. Beke József: Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. *Magyar Nyelvőr* 141: 258–62.
- Szerb Antal 1978. *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Színházi adattár. https://oszm.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=221&Itemid=764 (Utolsó letöltés: 2019. 01. 02.)

Blankó Miklós

egyetemi hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Mai Magyar Nyelvi Tanszék